http://www.etnolog.org.ua

ОСОБЛИВОСТІ ДЕКОРУВАННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТЛА УКРАЇНЦІВ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ І БУДЖАКА

В'ячеслав Кушнір

УДК [745+728.6](477.43/.44)

У статті проаналізовано мистецтво настінного розпису українців на теренах лісостепового й степового Буго-Дністровського межиріччя та Буджака у XX ст., окреслено локальні й регіональні особливості стінопису та чинники впливу на його розвиток.

Традиція народного стінопису була відома українцям лісостепової та степової зони до Чорного моря. Однак тільки в лісостеповій частині регіону вона існувала до 1980-х років. У Буджаку традиції настінного розпису були втрачені.

Ключові слова: настінний розпис, польові розвідки, Буго-Дністровське межиріччя, Буджак.

The art of wall painting examined on the territory of the forest-steppe of steppe country between the Bug and the Dniester in the 20-th century is examined in this article. Local and regional characteristic features of wall-painting and the factors which influence the wall-painting development are defined and considered here.

The forest-steppe and steppe before the 1940-s wore aware of the tradition of wall painting spread up to Black Sea. But it was on the forest-steppe territory that this tradition lasted up to the 1980-s. In the Budzhak region this tradition was lost.

Keywords:

Предметом нашого розгляду є настінний розпис. Цей вид народного мистецтва набув чи не найбільшого поширення в XIX — на початку XX ст. і в українських селах у межах сучасної Одеської області, яка географічно охоплює південну частину лісостепової зони та степ Буго-Дністровського межиріччя та українського Буджака. За історико-етнографічним районуванням — це південно-східна межа Поділля й південно-західна частина Степової України.

Як відомо, традиція настінного розпису в Україні існує із часів трипільської культури [1]. У регіоні, який досліджується, фрагменти фарбованих глиною білого кольору стін жител знайдені в поселенні доби пізньої бронзи Білино й на Балтщині, що також засвідчує давність традиції стінопису на цій території.

На півночі Одещини настінний розпис вивчають з початку XX ст. Зафіксовано розпис і в степових районах Буго-Дністровського межиріччя в 1920-х роках. У Буджаку спеціальні розвідки майже не проводилися. Незважаючи на наявність певних результатів, нез'ясованих питань залишилося чимало. Зокрема, потребують уточнення межі поширення традиції настінного розпису, особливості його розвитку на теренах Південно-Західного Степу.

Узагальнивши доробок попередників і долучивши матеріали польових розвідок, з'ясуємо регіональну специфіку стінопису в українців, своєрідність декорування зовнішніх стін селянського житла.

Результати досліджень першої половини XX ст., 1970-х років і польових розвідок останніх років, проведених автором статті, дають змогу виокремити три зони побутування настінного розпису — Південно-Східне Поділля, степова зона Буго-Дністровського межиріччя й Буджак.

Народний стінопис ***Південно-Східного Поділля*** репрезентований дослідженнями в Балтському повіті (нині — північні райони Одещини) від початку XX ст. до 2008 року. Вони дають можливість простежити його еволюцію за майже столітній період. На початку XX ст. К. Шероцький змалював і описав зразки узорів та орнаментів зі стін житлових споруд, господарських приміщень [2]. Нотатки про хатній розпис 1920-х років на Балтщині й Кодимщині залишив М. Карачківський [3], у повоєнний час декоративний розпис вивчали В. Самойлович [4], Т. Косміна [5]. Упродовж останніх років проведені дослідження автором цієї статті.

Можна стверджувати, що на початку XX ст. в українських селах Балтського повіту

http://www.etnolog.org.ua

панувала стійка традиція настінного розпису. Він представлений сюжетними картинами та комбінованим розписом — композиціями із солярних символів, ідеограмами «дерева життя» в різноманітних варіаціях — окремо чи в комплексі з рослинними або геометричними елементами.

Із сюжетних розписів привертає увагу скопійована К. Шероцьким у с. Розношинець Балтського повіту картина із зображенням декількох птахів на гілках дерев [6]. Такі картини, як засвідчують її розміри та характер сюжету, розміщували, найімовірніше, на тильній стіні житла і, як замінник килима, вони виконували утилітарну функцію.

Зразки розпису зовнішніх стін житла й господарських споруд різноманітні. Горизонтальні різноколірні смуги (у народі їх називають «підведення»), криві, ламані лінії як окремо, так і в комбінаціях з геометричною та рослинною орнаментикою — типове явище в українських селах повіту. Вражає строкатість колірної гами. Нижню частину стіни «підводили» переважно синьою фарбою, а тильну стіну фарбували червоною. Горішню частину чільної та причілкові стіни розписували вибірково: блакитним прикрашали кути споруд, простір під стріхою заповнювали здебільшого смугами.

Особливої уваги заслуговують описи настінних розписів у селах Балтського повіту, здійснені К. Шероцьким. Вони вражають насамперед своєю розмаїтістю. Наприклад, у с. Борщі дослідник змалював розташовану над вікном дворівневу композицію з розет і трьох «вазонів» над ними. Дві вертикальні смуги на кутах увінчано схематизованою ідеограмою «дерева життя» з двома розетами [7]. Стовпи навісу над літньою пічкою прикрашено різноколірними смугами, а фронтон — зображеннями коней [8]. У такому самому стилі оформлено вхід до льоху, де, крім різноколірних смуг, у верхній частині і над дверима розміщено сім розет, одна з яких — восьмираменна (більшого розміру) — міститься в центрі композиції [9]. У цьому ж селі К. Шероцький знайшов «килим», в орнаментальній композиції якого поєднано зооморфні й рослинні мотиви. У горішній частині симетрично розміщено зображення двох коней (вони й визначають назву композиції — «коні»), по краях — мотиви полуниць (?) з листям і букетом з полуничних (?) листків у центрі [10]. Композиції, як і окремі орнаментальні мотиви, мали відповідні народні назви, що відображають схожість намальованого з реальним об'єктом, предметом, рослиною, твариною тощо («раки», «зозульки», «курячі лапки», «сосонки», «горошок» та багато ін.). Ромб, трикутник, розету, вазон малювали на внутрішніх і зовнішніх стінах жител. Ними декорували споруди господарського призначення і навіть навіси над сезонними (літніми) господарсько-побутовими об'єктами.

Матеріали К. Шероцького репрезентують декілька типових для Балтщини початку XX ст. груп настінного розпису, тоді як М. Карачківський, досліджуючи етнографію українців Балтщини в 1928 році, лише двічі згадує про настінні розписи, зазначаючи, що в с. Фернатія рослинним орнаментом прикрашено віконниці та стіни під вікнами [11], а в с. Лабушна хати ззовні здебільшого розписані малюнками рослинного орнаменту [12]. Немає підстав уважати скупу інформацію М. Карачківського свідченням занепаду народного стінопису. Імовірніше, цей жанр народного мистецтва не приваблював дослідника, але описані ним зразки засвідчують, по-перше, використання в той час рослинної орнаментики в декоруванні житла; по-друге, збереження українцями традиції народного стінопису на теренах Балтщини. Останнє підтверджують дослідження В. Самойловича в 1960-х роках. Він відзначив регіональну своєрідність декоративного розпису, що ним прикрашали народну архітектуру [13]. Балтщина входила в зону обстеження В. Самойловича, також засвідчено наявність народного стінопису, хоча детально він його не аналізував [14]. Декоративний розпис Одещини представлений кількома зразками, які не відображають усього спектра наявних варіантів на час досліджень, здійснених В. Самойловичем, принаймні достатніх для вивчення специфіки

http://www.etnolog.org.ua

стінопису в степовій зоні. Водночас, визначаючи характерні риси подільського житла, цей дослідник звернув увагу саме на настінний розпис як на одну з важливих складових, яка формувала регіональну специфіку [15].

Детальніше охарактеризувала сільський стінопис Т. Косміна (1970-ті рр.). Авторка відзначила його відмінність в інших регіонах, насамперед звернувши увагу на багатство тонально-колірної гами [16]. Дослідниця простежила еволюцію архітектурно-художнього оформлення жител, виокремила та охарактеризувала новації, які, утім, зберегли, зокрема, традиційні композиції [17].

1970-ті роки — період входження народного стінопису в кінцеву фазу свого розвитку. У цей час зникли картини сюжетного характеру. Однією з основних причин занепаду стінопису слід уважати розвиток ткацтва. Підставою для такого твердження є подібність композицій настінних малюнків і килимів. Поступово майстрині відмовлялися від малювання «килимів». Можливість заміни розпису привабливішими виробами ткацтва у XX ст. стала реальністю для більшості селянських родин.

Поширена в другій половині 1960 — упродовж 1970-х років практика декорування стін трафаретним способом також не мала продовження, але прийомів обробки стін житла ще було чимало — нанесення спеціальним знаряддям рельєфних декоративних елементів у вигляді решіток, косих, хвилястих ліній тощо. Примітно, що найбільше варіантів декорування стін у 1980—1990-х роках простежується в зонах активної дії традиції стінопису. На півночі Одещини до таких зон належать села вздовж невеликих річок Савранка, Кодима, тоді як у селах на водорозділах такого не спостерігається. Це свідчення дії механізму поширення не тільки традиції стінопису, але й інших важливих складових етнокультури, відображення моделі функціонування економічних, соціальних і культурних зв'язків, яка охоплювала сільські громади прирічкової зони. Саме тому практика декорування стін лише в прирічкових зонах була безперервною і зберігається до сьогодні, де ще фарбують стіни господарських приміщень здебільшого в червоний колір, розмальовують призьби різнобарвними смугами, «підводять» синім чи чорним нижню частину стіни житла над призьбою. Фарбування кутів будівель в інший, ніж стіни, колір було обов'язковим. Крім кутів, смугами окреслювали простір навколо дверей і не тільки ззовні, але й у середній частині стіни.

Розписували й інтер'єр житла, використовуючи різноманітні мотиви та композиції. Переважно на тильній стіні малювали «килими», піч прикрашали солярною символікою, стіни під стелею розмальовували смугами з елементами рослинної орнаментики, фарбували сволок.

Масштаби вивчення стінопису ***степової зони Буго-Дністровського межиріччя*** значно менші. Утім, деякі матеріали про його поширення в степовій зоні аж до берегів Чорного моря існують і засвідчують дотримання українцями традиції настінного розпису в першій половині XX ст. Так, названа монографія К. Шероцького містить світлину відомого археолога Б. Фармаковського. На ній зафіксовано розпис фрагментів стіни навколо дверей і печі в с. Парутине на березі Дніпро-Бузького лиману (неподалік від його впадання в Чорне море) [18].

В іншому районі причорноморської зони — Одеському — також знайдено зразки настінного розпису. Вони викладені в альбомі ілюстрацій «Степова Україна. Орнамент», що вийшов друком в Одесі 1929 року [19]. У цьому виданні Одеського політехнікуму образотворчих мистецтв, присвяченому академікові Миколі Олексійовичу Скрипнику, накладом лише 700 примірників, уміщено тільки 30 зразків, хоча зібрано значно більше. Вони формують уявлення про настінний розпис 1920-х років в українців Одеської «окру́ги» — місцевості навколо Одеси. Як зазначено у вступному слові до альбому, представлений вид малярства вважався тоді типовим для українців степової зони. Зібрані в українських селах зразки репрезентують розмаїття як композиційних варіантів, так і типів стінописних творів — «ки-

http://www.etnolog.org.ua

лими» («коври»), шпалери, окремі композиції типу «вазон», «безконечник» та ін.

У ***Буджаку*** настінних розписів не зафіксовано. Імовірно, традиція стінопису тут утрачена переселенцями одразу після переселення. Натомість, незважаючи на відсутність сюжетних композицій у декоруванні зовнішніх стін будівель, настінного розпису як елементу інтер'єру житла, у Буджаку практично повсюдно наявний мотив «вазон»/«світове дерево» (переважно у вигляді квітки з двома листками чи двома гілками з листям).

«Квітку» розміщували на дощатому фронтоні двосхилого даху — типової для цієї місцевості конструкції. Мотивом «вазон»/«дерево життя» в Буджаку оздоблювали також присадибні огорожі, використовуючи масляні фарби. Збереження українцями цього мотиву як основного в декоративному оформленні, можливо, є продовженням успадкованої традиції хатнього розпису, де «вазон» займав одне з чільних місць у настінних композиціях.

Інші мотиви в незначній кількості лише віддалено нагадують настінний розпис. Такими, наприклад, є антропоморфні зображення. Вони зафіксовані на півдні Буджака й на правому березі Дунаю сусідньої Румунії в Тульчі, що засвідчує існування певної традиції в Нижньому Подунав'ї.

Отже, у XX ст. настінний розпис в українців південно-західної частини степової зони — важливий елемент декорування стін традиційного житла. Однак тільки на теренах Буго-Дністровського межиріччя від Балти до Одеси (від Південно-Східного Поділля до Чорного моря) у першій половині XX ст. стінопис наявний майже в кожному житловому приміщенні: у великій і малій хатах, сінях, де узорами розмальовували грубу, піч, комин, запічок, стіну над ліжком, стіни під стелею, навколо дверей і вікон.

У другій половині XX ст. настінний розпис утратив жанрову розмаїтість, до того ж скоротилися територіальні межі його поширення. Зникли сюжетні картини, зазнали спрощення орнаментальні композиції, за винятком килимарських. Зникають чи модифікуються композиції ранніх варіантів з архаїчними елементами орнаментики («дерево життя», геометризовані зображення солярних символів тощо). Поширюється трафаретний метод декорування, але навіть у 1970-х роках традиція фарбування будівель барвниками різних кольорів збереглася в окремих селах північних районів Одещини.

З 1960-х років стіни жител частково чи повністю оздоблювали орнаментованими плитками промислового виробництва. Слід зауважити таку деталь — орнаментика на плитках аналогічна чи схожа до традиційної тієї місцевості, у якій їх виготовляли: рослинні, зооморфні мотиви, землеробська символіка.

Особливістю декоративної орнаментики народної архітектури степової зони є домінування в ній рослинних мотивів. На фронтонах жител степової зони Буго-Дністровського межиріччя й Буджака розміщені композиції, в основі яких — «вазон» чи «світове дерево». Рослинні мотиви домінують і в декорі огорож садиб.

Зміни в традиції декорування жител українців степової зони (а саме перехід від геометричної до рослинної символіки) стали наслідком дії принаймні двох основних чинників — переорієнтації на усталені для степової зони мотиви й композиції, суттєвого скорочення ткацтва (а в багатьох селах і його занепад), разом з яким зникала і традиційна орнаментика.

[1] *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. – 1949. – № 10; *Пассек Т. С., Гусєв С. О.* Особливості орнаментації моделей жител трипільської культури // Давня і середньовічна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2000.

[2] *Шероцкий К.* Очерки по истории декоративного искусства Украины. – К., 1914. – Т. 1 : Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем.

[3] *Карачківський М.* Північно-Західна Балтщина // Історично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 167.

[4] *Самойлович В. П.* Народное творчество в архитектуре сельского жилища Украины : Автореф.

http://www.etnolog.org.ua

дис. … докт. искусствоведения. – К., 1968; *Самойлович В. П.* Українське народне житло. – К., 1972.

[5] *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля (кінець XIX–XX ст.). Історико-етнографічне дослідження. – К., 1980.

[6] *Шероцкий К.* Очерки по истории… – С. 39.

[7] Там само. – С. 130.

[8] Там само. – С. 124.

[9] Там само. – С. 130.

[10] Там само. – С. 140.

[11] *Карачківський М.* Північно-Західна Балтщина. – С. 167.

[12] Там само. – С. 175.

[13] *Самойлович В. П.* Народное творчество в архитектуре сельского жилища Украины. – С. 18, 23–32.

[14] *Самойлович В. П.* Українське народне житло.

[15] Там само. – С. 22.

[16] *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля... – С. 154.

[17] Там само. – С. 155–158.

[18] *Шероцкий К.* Очерки по истории… – С. 119. – Рис. 47.

[19] Степова Україна. Орнамент : альбом. – О., 1929.